

memorii | jurnale

Pierre Hadot s-a născut în 1922 la Paris și a copilărit la Reims. A urmat aici Seminarul teologic și Facultatea de Teologie, făcând în paralel și studii de filozofie. După terminarea studiilor a renunțat la cariera ecleziastică, optând pentru o viață dedicată cercetării filologice a textelor filozofiei antice grecești și latine. A fost rând pe rând cercetător la Centre National de la Recherche Scientifique, director de studii la École Pratique des Hautes Études și profesor la Collège de France, la recomandarea lui Michel Foucault. A desfășurat o vastă activitate filologică, traducând și editând texte ale filozofiei antice (Plotin, Marc Aureliu, Epictet, Simplicius), și a scris pătrunzătoare eseuri despre moștenirea pe care filozofii Antichității au lăsat-o gândirii moderne. A murit în 2010. Opere principale: *Exercices spirituels et philosophie antique* (1981), *La Citadelle intérieure: Introduction aux Pensées de Marc Aurèle* (1992), *Qu'est-ce que la philosophie antique?* (1995; trad. rom. Polirom, 1997), *Plotin ou la simplicité du regard* (1997, trad. rom. Polirom, 1998), *Études de philosophie ancienne* (1998), *Le voile d'Isis: Essai sur l'histoire de l'idée de nature* (2004), *Wittgenstein et les limites du langage* (2004), *N'oublie pas de vivre: Goethe et la tradition des exercices spirituels* (2008).

Arnold I. Davidson este profesor la Universitatea din Chicago, unde predă filozofia, istoria științei și teologia, și este co-director al revistei *Critical Inquiry*. Este autorul lucrării *The Emergence of Sexuality: Historical Epistemology and the Formation of Concepts* (2001), iar cursurile ținute la Collège de France ca profesor invitat i-au fost adunate în volum. A publicat texte despre filozofia franceză contemporană, de la Jankélévitch și Lévinas la Canguilhem și Foucault, și a coordonat traducerea americană a cursurilor lui Michel Foucault de la Collège de France.

Jeannie Carlier, profesor asociat la École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paris), cu un seminar intitulat „Idei filozofice și practici religioase la sfârșitul Antichității“, a publicat texte despre gândirea religioasă a neoplatonicienilor târzii, precum și o carte despre religia lui Porfir, discipol și editor al lui Plotin.

PIERRE HADOT

FILOZOFIA
CA MOD
DE VIATĂ

CONVORBIRI CU JEANNIE CARLIER
ȘI ARNOLD I. DAVIDSON

Traducere din franceză
de Adrian Cotoră

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

CUPRINS

<i>Introducere</i>	7
1. Între sutanele Bisericii	17
2. Cercetător, profesor, filozof	59
3. Discursul filozofic	89
4. Interpretare, obiectivitate și înțelegere greșită.	101
5. Experiență unificatoare și viață filozofică	120
6. Discursul filozofic ca exercițiu spiritual	137
7. Filozofia ca viață și căutare a înțelepciunii	151
8. De la Socrate la Foucault. O lungă tradiție	183
9. Inacceptabil?	215
10. Prezentul doar ne este fericire	238
<i>Postfață</i>	257

INTRODUCERE

Să schimbe o viață, să schimbe măcar o viață – puține cărți au un asemenea efect. Și totuși, despre asta i-a scris un tânăr american, istoric, nu filozof, lui Pierre Hadot, după ce a citit traducerea în engleză a cărții *Ce este filozofia antică?*: „You changed my life.“ Cititorul în cauză răspundea cu anticipație la întrebarea pe care i-o pun aici lui Pierre Hadot (p. 219): dincolo de marea lor erudiție, cărțile dumneavoastră nu sunt oare, la urma urmei, „protreptice“, cărți destinate să-l „conducă“ (*trepein* în greacă) pe cititor spre viața filozofică? Deosebirea dintre cele două proiecte – pe de o parte, informarea cititorului cu privire la un ansamblu de fapte care arată în mod destul de clar că pentru greci filozofia nu era o construcție sistematică, ci o opțiune de viață; și, pe de altă parte, „îndreptarea“ discretă a acestui cititor spre filozofia astfel înțeleasă –, această deosebire e conținută în totalitate în cea dintre titlul francez al cărții lui Pierre Hadot, *Exerciții spirituale și filozofie antică*, ce atrage destul de puțin atenția (și care totuși s-a vândut bine) și titlul traducerii în engleză, publicată și prefațată de Arnold I. Davidson, unul dintre interlocutorii dialogurilor de față: *Philosophy as a way of life*. Și totuși, acest titlu infidel nu ne induce deloc în eroare. Pierre Hadot explică aici caracterul, ce poate fi numit „indirect protreptic“, al celor trei mari cărți de erudiție

despre filozofia antică: *Exerciții spirituale și filozofie antică* (1981), *La Citadelle intérieure* (1992) și *Ce este filozofia antică?* (1995). Mai degrabă decât să li se spună oamenilor „faceți așa“, afirmă el invocând „metoda comunicării indirecte“ a lui Kierkegaard, „prin descrierea experienței spirituale trăite de altcineva, le putem sugera o atitudine spirituală, îi putem face s-o întrevadă, să audă o chemare...“. Asta au făcut cele trei cărți, cu o erudiție ireproșabilă, dar mereu limpede și niciodată greoaie, iar chemarea a fost auzită, așa cum o dovedesc scrisorile primite. Cartea de față merge poate puțin mai departe decât aceste sugestii discrete. Nu se mai pune întrebarea „ce este filozofia antică“, deși se vorbește în continuare mult despre filozofii greci și latini. „Principala problemă care îi apare filozofului“, spune Pierre Hadot, răspunzând la o întrebare pusă nu chiar la începutul acestor dialoguri, ca un program, ci dimpotrivă, la final, ca un bilanț (p. 213), „este de a ști în mod fundamental ce înseamnă să filozofezi“. La această întrebare centrală, „Ce înseamnă să filozofezi?“, Pierre Hadot dă în cele din urmă un singur răspuns, dar modulat în forme destul de diferite, ca niște variațiuni pe aceeași temă. Și aceste răspunsuri se vor înscrie mai întâi în „parcursul“ său intelectual și moral, relatat în primele două convorbiri, și apoi în contextul întrebărilor puse cu ocazia convorbirilor ulterioare, în care se discută despre cum trebuie citită, cum trebuie interpretată filozofia antică, ce are ea peren și ce anume, eventual, n-am mai putea accepta astăzi, ce judecată de valoare se poate emite azi cu privire la aceste „laboratoare“ experimentale care sunt filozofia antică, cum anume, într-un cuvânt, ne pot ele ajuta astăzi să trăim mai bine.

Primul răspuns a venit foarte timpuriu, Pierre Hadot fiind încă un copil când cerul – cerul înstelat – i-a prilejuit o ex-

periență de neuitat, inefabilă (deja apare ideea că lucrul cel mai important nu poate fi rostit), experiență în care mai târziu, după ce l-a citit pe Romain Rolland, a recunoscut ceea ce acesta numea „sentimentul oceanic”: „... am fost invadat de o angoasă deopotrivă înfricoșătoare și încântătoare, provocată de sentimentul prezenței lumii, sau a Totului, și al prezenței mele în această lume“ (p. 23), „Cred că de atunci am devenit filozof“, spune Pierre Hadot șaiszeci de ani mai târziu. Așadar n-a așteptat întâlnirea cu filozofii antici (primul contact avându-l cu tomismul, filozofie sistematică prin excelență) pentru a afla că filozofia nu este o construcție sistematică, ci o experiență trăită. Astăzi, Pierre Hadot identifică „sentimentul oceanic“ al lui Romain Rolland cu „mistica sălbatică“ a lui Michel Hulin, despre care vorbește de mai multe ori aici; iar față de mistica negației, a respingerii, care l-a fascinat atât de mult la Plotin cel aflat la vârsta maturității (*aphele panta*, „înlătură-le pe toate!“¹), preferă o mistică a acceptării: „acceptă toate lucrurile“. Atunci când citim florilegiul superbelor texte pe care le-a ales pentru finalul acestui volum, înțelegem bine că experiența „sentimentului oceanic“, trăită de mai multe ori de-a lungul vieții, n-a încetat să-i alimenteze reflecția filozofică. Este singura temă a cărei origine n-o găsește în gândirea antică: anticii au exprimat în texte admirabile uimirea lor în fața cosmosului și conștiința vie a apartenenței lor la acest mare lanț al ființei care ne face să fim solidari cu pietrele, copacii, animalele, oamenii, astrele, dar nu ne-au spus dacă au trăit acest sentiment de *contopire* în Tot.

Primul contact adevărat al lui Pierre Hadot cu filozofia antică a fost indirect. Prin intermediul lui Montaigne a

1. Plotin, *Opere III* (49, V.3), trad. rom. Andrei Cornea, Humanitas, București, 2009, p. 342 (*n. red.*).

descoperit faimoasa definiție platoniciană: a filozofa înseamnă a te pregăti pentru moarte. „La vremea respectivă poate că nu am înțeles-o bine, spune Pierre Hadot în prezent, dar este unul dintre textele care m-au făcut să-mi reprezint filozofia altfel decât ca pe un discurs teoretic.“ Acest text, fiind tocmai pentru că suportă mai multe interpretări atunci când e luat în mod absolut și în afara contextului, ajunge treptat chiar în centrul gândirii lui Pierre Hadot, ca savant și ca om deopotrivă.

Totuși, nu această frază a lui Platon-Montaigne l-a făcut să descopere că discursurile filozofice ale anticilor nu erau o construcție sistematică, ci ceea ce va numi, după reflecții serioase și fără teama de a merge împotriva curentului (pe care n-a avut-o niciodată), „exerciții spirituale“. Dimpotrivă, este o constatare de adevărat francez, care a fost învățat din clasa a III-a¹ să facă o disertație bine structurată, fără repetiții inutile sau contradicții, cu un plan clar: discursul filozofic al anticilor nu se conformează acestor criterii de ordine și claritate; Aristotel, Augustin nu au o structură clară, dialogurile lui Platon se contrazic. Evident, Pierre Hadot n-a fost primul care a remarcat asta, dar el a ajuns la o concluzie importantă. Aici, poate într-un mod mai accesibil unui nespecialist decât în alte lucrări, arată că aceste incoerențe se explică dacă admitem că filozoful antic vorbește (și doar apoi scrie) pentru un public sau un auditor specific; că nu-și dorește să informeze, ci să convingă, să transforme, să genereze un „efect de formare“ (p. 99); pe scurt, că tratatele antice sunt, aproape fără excepție, protreptice; și că aceste discursuri, fie ele dialoguri sau nu, sunt în același

1. Potrivit numerotării inverse a claselor de liceu în Franța, aceasta corespunde clasei a IX-a din sistemul românesc (*n. tr.*).

timp în avantajul auditorului și uneori cu colaborarea acestuia „experiențe de gândire“, exerciții despre „cum să gândim“. Tocmai fiindcă pentru antici filozofia este înainte de toate un mod de viață i-au numit ei filozofi pe cinici, care nu aveau nici un discurs teoretic, sau pe tot felul de personaje, femei, cetățeni simpli, oameni politici, care nu scriau nimic și care nu predau nici o învățătură, dar duceau o viață de filozof; Socrate a fost admirat de antici datorită vieții și morții sale în mai mare măsură decât pentru doctrina sa nescrisă, acaparată imediat și modificată de cei care s-au folosit de numele lui. Pierre Hadot dă aici scurte indicații cu privire la reparația acestei teme dincolo de cadrul Evului Mediu creștin. El subliniază de asemenea tentația, proprie fiecărui filozof, de a crede că a filozofa înseamnă a construi un discurs teoretic impecabil și, de preferință, nou. „Construirea cu mai multă sau mai puțină pricepere a unui edificiu conceptual va deveni un scop în sine“ (p. 94), „filozoful are mereu tendința de a se mulțumi cu discursul său“ (p. 196). Această înclinație este deosebit de puternică într-o țară unde pentru multe meserii onorabile disertația de filozofie de la bacalaureat este o primă cheie a succesului¹.

Interpretarea – îmbogățită în prezent de o îndelungată frecventare a textelor antice, fie ele de tradiție platoniciană sau stoică – pe care Pierre Hadot o dă textului lui Platon despre pregătirea pentru moarte se distanțează radical de orice fascinație pentru moarte, de acel *memento mori* creștin, ca și de orice exegeză care ar socoti moartea preferabilă vieții. A te pregăti pentru moarte, spune Pierre Hadot, înseamnă să te pregătești pentru a trăi cu adevărat, adică să depășești

1. Proba de filozofie de la bacalaureat este obligatorie în Franța la toate specializările, fiind supranumită „proba regină“ (*n. tr.*).

„eul parțial și părtinitor“, să te ridici la o „perspectivă de sus“, la o „perspectivă universală“. Această triplă temă, care până la urmă nu e decât una singură, este ca un leitmotiv reluat mereu de-a lungul acestor convorbiri, căci poate fi aplicată la toate nivelurile, în toate situațiile de viață, pentru toți frații din neamul omenesc. Depășirea eului „parțial și părtinitor“ presupune în primul rând să devenim conștienți de apartenența noastră la comunitatea umană și de necesitatea de a avea fără încetare în vedere, în acțiunea noastră, binele acestei *koinônia*. Pierre Hadot n-are nici o dificultate să arate, pe urmele altora, importanța acestei teme nu doar în discursul filozofiei antice, ci și în practica filozofilor, de la Socrate la Plotin, și a tuturor celor care, fără să fie filozofi „profesioniști“, s-au inspirat din preceptele acestora. Se știe oare că membrii familiei Scaevola, adepți ai stoicismului, au fost magistrați integri, că Mucius Scaevola, guvernator de provincie, nu doar că nu și-a umplut buzunarele conform obiceiului în vigoare, ci și-a plătit călătoria cu banii săi și a pretins aceeași atitudine integră și de la subordonații săi? Că Marc Aureliu, împărat stoic, responsabil de soarta a milioane de supuși, aflând despre moartea unor copii trapeziști și-a făcut timp pentru a da dispoziții ca aceste exerciții să fie protejate pe viitor cu plase de siguranță? Că, apărând frontierele romane împotriva sarmaților, undeva în Balcani, și-a pus problema legitimității acestui război? Asemenea principii și exemple ar fi utile și în democrația din zilele noastre, fără a mai avea nevoie de vreo „actualizare“.

Pe urmele anticilor și în mod special ale lui Aristotel, Pierre Hadot consideră că această regulă, depășirea „eului parțial și părtinitor“, „perspectiva de sus“, „perspectiva universală“, i se impune și omului de știință: „Cine studiază un

text, microbii sau stelele trebuie să se desprindă de subiectivitatea lui“ (p. 108). În practica democrației, ca și în activitatea științifică, „trebuie să ne desprindem de părtinirea eului individual și pătimaș pentru a ne înălța la universalitatea eului rațional“. Cu această ocazie, Pierre Hadot combate ideea, atât de la modă, că toate discursurile sunt o apă și-un pământ, că toate exegezele sunt la fel de subiective, că e cu neputință nu doar să atingi obiectivitatea, ci și să te străduiești s-o atingi. Totuși să nu ne înșelăm. Fiind vorba despre un istoric, și mai ales de un istoric al filozofiei, situarea într-o perspectivă universală nu înseamnă deloc a interpreta textele ca și cum s-ar afla în afara timpului, locului, societății în care au fost produse: Pierre Hadot descrie drumul care l-a dus de la o concepție atemporală și atopică a discursului filozofic, pe care o consideră prea răspândită, la o dare de seamă precisă a înscrierii sale în istorie (pp. 137–138).

Pentru antici, această depășire de sine, această perspectivă universală nu-l privește doar pe omul de știință și pe omul politic, ci privește întregul neam omenesc: grecii au fost primii care au conceput unitatea comunității umane, incluzându-i aici și pe sclavi, primii care s-au proclamat „cetățeni ai lumii“. Întrebat despre sensul acestei „perspective universale“ și despre raportul cu „legea universală“ a lui Kant (pp. 207–208), Pierre Hadot subliniază asemănarea: la Kant, „moralitatea se creează ea însăși în saltul neașteptat și oarecum eroic care ne face să trecem de la o perspectivă limitată la o perspectivă universală“, sau „de la eul care nu vede decât interesul său la eul care se deschide spre ceilalți oameni și spre univers“. Este moștenirea lui Socrate, care le spunea atenienilor: „Cine, mai mult decât mine, a dat uitării propriul interes pentru a vă purta de grijă vouă?“

Alte trei teme se împletesc cu cele pe care tocmai le-am amintit și sunt admirabil exprimate, mult mai bine decât am putea-o face noi aici în câteva rânduri, în culegerea de texte care încheie acest volum. Peste prima temă, Pierre Hadot a dat întâia oară la bacalaureat, când a făcut o disertație pe marginea unui text al lui Bergson care definea filozofia drept „decizia asumată de a privi *în mod naiv* în tine și în jurul tău“. Aceeași percepție naivă a întâlnit-o la antici, de exemplu într-un text al lui Seneca pe care îl citează, dar și la pictori sau la poeți mai apropiați de timpul nostru. La aceasta se adaugă sentimentul importanței clipei, exprimat mereu de stoici și epicurieni (este adevăratul sens al sintagmei *carpe diem* a epicurianului Horațiu), dar și de moderni precum Montaigne și Goethe – doar prezentul e fericirea noastră; de această bogăție a clipei se leagă ceea ce Pierre Hadot numește „pura fericire de a exista“, uimirea, dar și, la moderni, angoasa și chiar groaza în fața enigmei existenței.

Se poate observa că aceste teme se leagă unele de altele: astfel, „sentimentul oceanic“ este expresia subtilă a ceea ce Pierre Hadot numește conștiință cosmică; a resimți importanța clipei prezente – singurul timp și sigurul loc la care avem acces în imensitatea timpurilor și a spațiilor din care noi suntem o parte – înseamnă să trăiești fiecare clipă ca și cum ar fi ultima, dar și ca și cum ar fi prima (p. 253), ca și cum am privi această lume „în mod naiv“ pentru prima dată. Iar conștiința de a aparține lumii înseamnă și înscrierea în comunitatea oamenilor cu toate obligațiile care decurg de aici. Să însemne asta oare că și Pierre Hadot, la rândul său, a cedat tentației de a construi un sistem impecabil? Nici vorbă. N-avem de-a face în prezentul volum cu nici o metafizică, cu nici o ontologie. Platon, în trecut, a încercat să ne demonstreze rațional că virtutea este mai avantajoasă

decât viciul, că trebuie să facem binele în propriul nostru interes. Nimic de genul acesta nu se regăsește aici. Nu ni se demonstrează nimic. Nu ni se promite fericirea. De fapt, nu ni se promite absolut nimic. Ni se spune doar că în prezent, la fel ca în vremea lui Socrate și a lui Marc Aureliu, un anumit număr de principii care au călăuzit viața cotidiană a acestor filozofi ar putea produce și pentru noi o viață „mai conștientă, mai rațională, mai deschisă spre alții și spre imensitatea lumii“ (p. 171).

Așadar, avem în față o carte scrisă pentru toată lumea. Să însemne asta oare că nu e de interes pentru cei a căror meserie este să predea filozofia? Nu cred așa ceva. Un amestec de întâmplări și consecințe previzibile a făcut ca această carte să fie realizată pe trei voci, unite prin prietenie. Arnold I. Davidson este profesor de filozofie la Universitatea din Chicago; lui îi revine în special meritul de a fi tradus opera lui Pierre Hadot și de a o fi făcut cunoscută în Statele Unite. Plănuia mai demult să realizeze cu el niște *Convorbiri*. De aceea, când Hélène Monsacré, editoarea noastră, cunoscând lunga prietenie care mă leagă de Pierre Hadot și de soția lui, i-a cerut să accepte să răspundă la întrebările mele, am decis toți patru că Arnold I. Davidson și cu mine vom împărți această sarcină. Știam prea bine că întrebările, interesele, competențele noastre nu erau identice: Arnold I. Davidson este cu adevărat filozof și foarte la curent cu problematica filozofică contemporană. În ce mă privește, în seminarul pe care îl țineam la École des Hautes Études en Sciences Sociales, am evocat teme care erau doar marginal filozofice, precum critica astrologiei, a rugăciunii, a determinismului stoic. Rezultatul este că – la fel ca discursurile filozofice antice – această carte conține, dacă nu contradicții, cel puțin reluări, teme abordate din puncte de vedere diferite,